

ANDRIJ B. NIKOLAEV

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5256-1852>

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. A. I. Hercena

REWOLUCJA PARLAMENTARNA: PIOTROGRÓD, 27 LUTEGO – 3 MARCA 1917 ROKU

Duma Revolution: Petrograd, February, 27 – March, 3, 1917

WYRAZY KLUCZOWE: Rosyjska rewolucja lutowa 1917 roku, Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej, „kwatery główna Kiereńskiego”, Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, współpraca dumsko-sowiecka, Komisja Wojskowa Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej, Komisja Żywnościowa, M. W. Rodzianko, A. F. Kiereński

KEYWORDS: February Revolution of 1917 in Russia, Temporary Committee of the State Duma, “Kerensky’s headquarters”, Petrograd Soviet of Workers’ and Soldiers’ Deputies, Duma-Soviet cooperation, Military Commission of the Temporary Committee of the State Duma, Food Supply Commission, M. V. Rodzianko, A. F. Kerensky

ABSTRACT: This article focuses the role of the IV State Duma in the decisive days of the February revolution in Russia (February 27 – March 3, 1917). The author suggests that the State Duma was the center of the revolution and the headquarters of the uprising. Attention is being given to relationships between the Temporary Committee of the State Duma (VKGD) and the Petrograd Soviet of Workers’ and Soldiers’ Deputies. According to the article, many issues of the revolution have been solved within the framework of the Duma-Soviet cooperation. At the same time, VKGD had priority, material superiority to solve military, food, militia and other issues. The author proves that VKGD was the first Provisional Government of Revolutionary Russia.

W dniach rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji Duma Państwowa odegrała kluczową rolę w obaleniu władzy autokratycznej i stworzeniu nowego rządu. Dlatego wydarzenia z 27 lutego – 3 marca 1917 r. można śmiało nazwać rewolucją w Dumie. Ta interpretacja historii rewolucji lutowej jest w pełni przedstawiona w mojej ostatniej, dwutomowej monografii (Nikolaev 2017/1–2).

1. Pierwsze rewolucyjne kroki Dumy Państwowej 27 lutego 1917 r.

Nie podejmując się analizy uczestnictwa liberalnych deputowanych do Dumy i całej Dumy Państwowej w wydarzeniach, które spontanicznie zaczęły rewolucję 23 lutego, będę koncentrować się tylko na najważniejszym okresie rewolucji lutowej,

czyli dniach 27 lutego – 3 marca 1917 r. W tym czasie widoczna jest decydująca rola Dumy Państwowej. Przypominam, że dekretem cara skierowanym do Senatu Rządzącego na podstawie art. 99 Ustaw Zasadniczych Imperium Rosyjskiego, 26 lutego 1917 r. zostały zniesione podstawowe prawa, na których opierało się funkcjonowanie Dumy. Zamiast przestrzegać carskiego dekretu i jechać na wakacje do kwietnia 1917 r., Duma Państwowa aktywnie uczestniczyła w wydarzeniach rewolucyjnych. Pierwsze rewolucyjne wydarzenia w Dumie przypadły na 27 lutego. O co chodziło dokładnie?

Po południu 27 lutego (od 12:00 do 14:30) Konwent Seniorów Dumy Państwowej przyjął dwie uchwały. W myśl pierwszej „Duma Państwowa nie powinna się rozejść. Wszyscy posłowie pozostają na swoich miejscach”. Natomiast druga stwierdzała: „Głównym hasłem chwili jest zniesienie starej władzy i zastąpienie jej nową. W realizacji tego planu Duma Państwowa weźmie aktywny udział, ale przede wszystkim potrzebny jest porządek i spokój”. Wiadomo, że druga uchwała została przyjęta jednogłośnie (Reshenie, 1). Uchwały Konwentu Seniorów stwierdzały, że Duma Państwowa stanęła po stronie powstańców i zaczęła przekształcać się w centrum rewolucji. Podkreślam, że oryginały tych postanowień do dzisiaj nie zostały odnalezione.

Ogromną rolę Dumy Państwowej jako centrum rewolucji doskonale charakteryzuje prywatne posiedzenie jej członków, które rozpoczęło się 27 lutego o 2:30 w Sali Półkolistej Pałacu Taurydzkiego. Zebrani posłowie postanowili „wybrać Tymczasowy Komitet spośród członków zebrania i przedstawicieli frakcji z każdego ugrupowania (z wyjątkiem grup prawicowych) należącego do bloku progresywnego” (Nikolaev 2012, 244). Skład Tymczasowego Komitetu ustalono między 5:00 a 5:30 27 lutego 1917 r. Następnie ogłoszono przerwę w posiedzeniu w celu wyborów członków Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej (dalej – TKDP). Skład ilościowy i osobowy TKDP, a także określone już jego funkcje i uprawnienia zostały przez członków tego prywatnego zebrania przekazane do dyskretnej wiadomości Konwentu Seniorów. Organ ten nie ograniczył się jedynie do akceptacji wybieranych członków TKDP. W „Protokołach z posiedzeń” stwierdzono, że „złożono propozycję natychmiastowego ogłoszenia wybranego składu Komitetu przez Rząd Tymczasowy”. Wobec tego wniosku obecny na sali Paweł N. Milukow powiedział, że „zadanie Komitetu jest tymczasowe i wyjątkowe; przy wyborze składu rządu konieczne będzie kierowanie się innymi względami, w wyniku czego skład będzie prawdopodobnie nieco inny”. Obecni zaakceptowali te argumenty. O 17:00 wznowiono, ciągle jeszcze prywatne, nieoficjalne, posiedzenie. Poinformowano zebranych o decyzji Konwentu Seniorów przyjmującej skład osobowy TKDP. Warunkiem zatwierdzenia tej rezolucji przez to nieoficjalne zebranie była propozycja zgłoszona przez członka partii trudowików W. M. Wierszynina, ażeby każdy z „członków Dumy Państwowej, bez wyjątku z jakiej partii, zobowiązał się wspierać i pomagać Tymczasowemu Komitetowi Dumy Państwowej w tych wszystkich jego

działaniach, które będzie musiał podjąć w przyszłości” (Nikolaev 2012, 244). W ten sposób prywatne spotkanie faktycznie dało TKDP nieograniczone uprawnienia wykonawcze. To wskazywało na intencję zebranych posłów, aby uznać TKDP za organizację upoważnioną do objęcia przywództwa w buncie i rewolucji. Gwarancją takiego właśnie kierunku działań TKDP było wejście do jego składu lewicowych posłów Dumy Państwowej (A. F. Kiereński i N. S. Czcheidze).

Do pierwszych działań TKDP należały negocjacje, które odbyły się w Pałacu Maryjskim wieczorem 27 lutego między delegacją Dumy (M. W. Rodzianko, N. W. Niekrasow, I. I. Dmitrukow i N. W. Sawicz) a wielkim księciem Michałem Aleksandrowiczem i przewodniczącym Rady Ministrów księciem N. D. Golicy-nem. Podkreślam, że negocjacje te miały charakter rewolucyjny. Proponowano, po pierwsze, dymisję Rady Ministrów i przekazanie władzy albo Dumie Państwowej, która wybierze rząd (odpowiedzialny przed Dumą), albo w ręce TKDP. Po drugie, członkowie delegacji złożyli propozycję wielkiemu księciu Michałowi Aleksan-drowiczowi, aby usunął cara Mikołaja II od władzy i przejął regencję (właściwie dyktaturę). Wszystkie te żądania niewątpliwie zrywały i naruszały podstawowe prawa państwowe Imperium Rosyjskiego.

2. Współpraca TKDP z Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich: początek

Wśród przywódców Dumy pojawiały się wątpliwości co do tego, w jakim stopniu Duma Państwowa i jej struktury są w stanie objąć swymi wpływami wszystkie warstwy miejskie Piotrogradu i zrewolucjonizowanych żołnierzy. Najprawdopodobniej te obawy stały się bodźcem dla A. F. Kiereńskiego i innych lewicowych posłów do podjęcia działań w celu zorganizowania Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Około 14:00 27 lutego utworzono Tymczasowy Komitet Wykonawczy Rady Delegatów Robotniczych (Tokarev 1976, 29), w skład którego wchodził dwaj mien-szewicy M. I. Skobelew i N. S. Czcheidze, będący także członkami Dumy. W rzeczywistości Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich powstała później – już po „zajęciu” Pałacu Taurydzkiego przez zrewolucjonizowane tłumy. Podkreślam, że w tym czasie Konwent Seniorów już omówił sytuację i do 14:30 udało się mu podjąć dwie przedstawione wyżej rewolucyjne decyzje.

Dla podniesienia autorytetu Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (Piotrosowietu) niezwykle ważny był fakt, że znajdowała się ona w Pałacu Taurydzkim, który był siedzibą Dumy Państwowej – instytucji, która miała wielki autorytet w społeczeństwie. O istnieniu Dumy Państwowej wiedzieli wszyscy w Rosji, także i przedstawiciele biedoty miejskiej w stolicy. Ulokowanie

Piotrosowietu w budynkach Dumy podnosiło jego znaczenie polityczne i ułatwiało mu działalność. Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich miała możliwość korzystania z pomieszczeń, telefonów i telegrafu w Pałacu Taurydzkim, a także z innych obiektów materialnych i urządzeń technicznych przeznaczonych dla Dumy Państwowej.

Po ustanowieniu stałych organów Piotrosowietu późnym wieczorem i nocą 27 lutego (po 21:00) pojawili się w jego zarządzie Czcheidze (przewodniczący Rady) oraz Kiereński (zastępca przewodniczącego). Fakt, że przywódcy Rady Czcheidze i Kiereński byli również członkami TKDP, przyczynił się do ustanowienia bliskich więzi między TKDP i Piotrosowietem. Obaj ci politycy działali jednocześnie jako silni przywódcy TKDP i Rady. W ten sposób Czcheidze i Kiereński wprowadzili do życia politycznego instytucję podwójnej władzy. Dwuwładza ta była jednak w swojej istocie przejawem współpracy Dumy i Rady Delegatów.

3. Duma Państwowa główną kwaterą powstania

27 lutego 1917 r. w Pałacu Taurydzkim powstała kwatera główna rewolucji. Już rano tego dnia A. F. Kiereński podjął szereg kroków, aby do Pałacu Taurydzkiego skierować powstańczych żołnierzy z ulic stolicy. Po południu 27 lutego w budynku Dumy Państwowej pojawiły się tłumy powstańców. W tym czasie przewodniczący Dumy Państwowej M. W. Rodzianko wydał już rozkaz komendantowi Pałacu Taurydzkiego, generałowi baronowi W. F. Osten-Saken¹, „aby straż wojskowa w budynku pałacu nie stawiała oporu i nie pozwalała na użycie broni” (Nikolaev 2012, 241). Kiereński odegrał ważną rolę we wprowadzeniu rebeliantów do pałacu. V. G. Bogoraz-Tan² napisał:

Nadchodzą oddziały powstańcze. Kiereński spotyka je pierwszy i przemawia do nich. Wprowadza pierwszą gwardię rewolucyjnej armii do Dumy Państwowej. Żołnierze są podekscytowani. Nawet ręce ich drżą. Kiereński bierze za rękę żołnierza rozprowadzającego wartowników i prowadzi go dalej: „Mój drogi, nie martw się, bądź spokojny – mów!”

¹ Włodzimierz Fiedorowicz, baron von der Osten-Sacken (30.05.1860 – 1920) – generał-major od 1910 r. Pochodził ze szlachty guberni liflandzkiej. Od 25.11.1906 r. komendant ochrony Pałacu Taurydzkiego. Zmarł w Moskwie.

² Włodzimierz Hermanowicz Bogoraz. Pseudonimy: N. A. Tan; W. G. Tan; Tan-Bogoraz; Bogoraz-Tan (15.04.1865 – 10.05.1936). Rosyjski rewolucjonista, pisarz, etnograf. Jeden z twórców Związku Włościańskiego (1905) i Grupy Pracy w I Dumie Państwowej (1906). W dniach rewolucji lutowej towarzyszył A. F. Kiereńskiemu i przekazał w swoim artykule „A. F. Kiereński, miłość rewolucji” jego wypowiedzi na temat wydarzeń z 27 lutego 1917 r. Po przewrocie bolszewickim pozostał w Rosji. Pracownik Muzeum Antropologii i Etnografii Akademii Nauk (1918). Inicjator powstania Instytutu Narodów Północy (1929), profesor. Dyrektor Muzeum Historii Religii.

Następnie Bogoraz-Tan podkreśla, że Kiereński opowiadał mu ciekawe szczegóły tego niezwykłego epizodu: „Zapytali mnie, gdzie umieścić straż. Najpierw wróciłem do Dumy, żeby sprawdzić posterunki, zostali na podwórzu. Na co czekacie, idźcie, pytali ich inni. Spodziewamy się, że ten, w cywilnym ubraniu przyjdzie po nas” (Bogoraz-Tan 1917, 36–37).

Koncentracja w Pałacu Taurydzkim tłumów powstańczych żołnierzy i robotników stworzyła podstawę do wywierania systematycznej presji i kontroli działania posterunków policji w Piotrogradzie. Tą pracą zajmował się A. F. Kiereński i ludzie skupieni wokół niego. Można powiedzieć inaczej, że organizacyjne i techniczne prace nad rozwojem i sukcesem powstania zostały przejęte przez „kwaterę Kiereńskiego”. Co robił ten polityk w pierwszych godzinach rewolucji? Głównym zadaniem Kiereńskiego było zorganizowanie ochrony Pałacu Taurydzkiego i terenów wokół niego. W tej pracy brali także udział: adwokat B. G. Sergiejew, który tego samego dnia został pierwszym komendantem Pałacu Taurydzkiego, asystent adwokata A. I. Gidoni i profesor W. W. Światłowski.

Problem organizowania przejścia żołnierzy na stronę powstańców nadal pozostawał niezwykle ważny. Według B. G. Sergiejewa – A. F. Kiereński, M. W. Rodzianko i M. A. Karaułow wysłali oddziały żołnierzy i uzbrojonych robotników „do różnych części miasta, aby przywołać oddziały, które jeszcze nie powstały” (Sergieiev 1917, 25). Tak więc robotnik Nazarow³ przypomniał, że 27 lutego około 18:00 oddział wyposażony w samochody pancerne miał zostać wysłany z Pałacu Taurydzkiego, aby przeciągnąć na stronę rewolucji 1 Rezerwowy Pułk Piechoty. Żołnierze odmówili jednak realizacji tego pomysłu, bowiem dowiedzieli się, że pułk opuścił już koszary i udał się do budynku Dumy Państwowej (Nazarov 1936, 102). Podkreślam, że 1 Rezerwowy Pułk Piechoty był pierwszą jednostką wojskową, która pod dowództwem pułkownika K. F. Łuczywki-Niesłuchowskiego⁴ pojawiła się w Dumie Państwowej (Nikolaev 2014, 80–81). Decydującym warunkiem przekształcenia „kwatery głównej Kiereńskiego” w Komisję Wojskową było właśnie przejście na stronę rewolucji 1 Rezerwowego Pułku Piechoty. Wcześniej „kwatery główna” musiała w swoich działaniach polegać na oddziałach żołnierzy, formowanych

³ Nazarow – robotnik z Warsztatów Technologicznych w Petersburgu, brak innych danych.

⁴ Konstanty Franciewicz Łuczywka-Niesłuchowski (2.05.1864 – 21.01.1942). Pochodził z rodowej polskiej szlachty z guberni mińskiej. Służył w grenaderskim pułku lejbgwardii, gdzie nawiązał kontakty z kółkiem Woli Ludu prowadzonym przez podporucznika D. S. Brujewicza. Skończył w 1891 r. Wojskową Akademię Prawa. W czasie nauki w akademii nawiązał kontakty z rewolucyjnym kołem K. R. Koczarskiego, które powstało w Petersburgu w 1888 r. Od 1891 r. służył w Petersburskiej Szkole Junkrów Piechoty jako inspektor klasowy (od 1901 r.) i pułkownik (od 1902 r.). W 1906 r. udostępnił swoje mieszkanie służbowe W. I. Leninowi. Podał się do dymisji w 1910 r. Powrócił do służby wojskowej w 1914 r. Był dowódcą 1 Zapasowego Pułku Piechoty i jednocześnie zastępcą dowódcy 19 Zapasowej Brygady Piechoty. W czasie rewolucji lutowej jako dowódca 1 Zapasowego Pułku Piechoty namówił swoich żołnierzy do przejścia na stronę rewolucji. Od 1917 r. generał-major. Po październiku 1917 r. pozostał w Rosji Radzieckiej. Zmarł z głodu w czasie blokady Leningradu. Pochowany na cmentarzu Smoleńskim w Sankt Petersburgu.

pospiesznie z ochotników i dowodzonych przez dowódców-wolontariuszy. Teraz około 19:00 27 lutego Komisja Wojskowa otrzymała do swojej dyspozycji ponad 200 oficerów i 12 tysięcy żołnierzy 1 Rezerwowego Pułku Piechoty, co pozwoliło na jej znacznie sprawniejsze działanie (1-j zapasny polk, 6).

Główna kwatera wojskowa powstania podporządkowana Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich została także założona w Pałacu Taurydzkim. Początki jej istnienia datowane są w przybliżeniu na 19:00, a nawet 20:00. Radzie Delegatów nie udało się ustanowić praktycznej kontroli nad działalnością powstańczą – wszystko ograniczyło się do rozmów, w których dyskutowano o sytuacji rewolucyjnej w stolicy. Około 21:00 siedziba głównej kwatery wojskowej związanej z Radą Delegatów została przeniesiona do pokoi nr 41 i 42, gdzie Kiereński połączył ją z Komisją Wojskową TKDP. Komisja Wojskowa (czyli „połączona kwatera główna”) stworzyła swoje wydziały, określiła zasady pracy biurowej oraz otrzymała nowego szefa – profesora Wojskowej Akademii Medycznej W. A. Jurewicza, który został mianowany dzięki protekcji Kiereńskiego. O północy TKDP uznał „połączoną kwaterę główną” jako własną Komisję Wojskową. Jej przewodniczącym i komendantem Piotrogradu został mianowany B. A. Engelhardt⁵, członek TKDP, który później zatrudnił w Komisji Wojskowej oficerów Sztabu Generalnego. Z kolei przedstawiciele Rady Delegatów zatwierdzili „centralę powstańczą” jako Komisję Wojskową Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich o 3:00 28 lutego.

W dniach 28 lutego – 3 marca 1917 r. Komisja Wojskowa TKDP zdołała zorganizować i przeprowadzić: przejście wojsk carskich na stronę rewolucji, likwidację istniejących jeszcze punktów oporu dawnego reżimu w stolicy, ustanowienie wojskowej obrony Piotrogradu oraz podjęcie działań mających na celu przywrócenie porządku i ustanowienie dyscypliny w wojsku.

Współpraca Dumy i Rady Delegatów została poważnie osłabiona przez Piotrogrodzką Radę Delegatów, kiedy opublikowała swój słynny rozkaz nr 1 skierowany do żołnierzy i oficerów. Jednakże rozkaz ten nie mógł całkowicie wyeliminować siły i wpływu Komisji Wojskowej TKDP na oddziały garnizonu w Piotrogradzie. Potwierdza to nieudana próba podjęta przez członków Rady Delegatów przegłosowania rozkazu nr 1 w Komisji Wojskowej TKDP i w samym TKDP. Podkreślam, że nawet po rozkazie nr 1 TKDP zachował możliwość kontrolowania oddziałów

⁵ Boris Aleksandrowicz Engelhardt (7.07.1877 – 2.09.1962) poseł do IV Dumy Państwowej z guberni mohylewskiej. Szlachcic rodowy. Ukończył Korpus Paziów (1896 r.) i Mikołajewską Akademię Sztabu Generalnego (1903). W IV Dumie członek frakcji Centrum. Jesienią 1915 r. wstąpił do frakcji Ziemców-Październikowców. Dołączony do składu Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej w nocy z 27/28 lutego 1917 r. i jednocześnie mianowany dowódcą garnizonu piotrogrodzkiego oraz komendantem miasta i Pałacu Taurydzkiego. Przewodniczący Komisji Wojskowej Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej. Po przewrocie bolszewickim uczestnik wojny domowej po stronie białych. Od 1920 r. na emigracji, początkowo w Paryżu, następnie w Rydze na Łotwie. Aresztowany w 1940 r. i zesłany do obwodu cherezijskiego. W 1946 wrócił do Rygi, gdzie pracował jako tłumacz języka francuskiego, angielskiego i niemieckiego, potem jako sekretarz zarządu ryskich wyścigów konnych. Zmarł w Rydze.

za pośrednictwem swojej Komisji Wojskowej, ponieważ reprezentowała ona zarówno organ wojskowy TKDP, jak i podobny związany z Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

4. Trudne kwestie rewolucji

Ż y w n o ś ć. W czasie rewolucji lutowej kwestia żywności miała ogromne znaczenie polityczne. Wydarzenia 27 lutego sprawiły, że problem żywnościowy był szczególnie naglący. Od rana tego dnia na ulicach Piotrogradu znalazły się tysiące buntujących się żołnierzy, obawiających się powrotu do koszar, bez jedzenia i dachu nad głową. W końcu żołnierze zaczęli zdobywać żywność w rozbijanych przez siebie sklepach, a nawet w niszczonych komisariatach policji. Aby powstrzymać napady rabunkowe i przywrócić porządek, choćby w części w oddziałów powstańczych, należało najpierw nakarmić żołnierzy i dać im miejsce do odpoczynku i snu. W związku z tym powstaje pytanie, kto zdołał zorganizować wyżywienie żołnierzy powstańczych w decydujących dniach rewolucji lutowej?

27 lutego Tymczasowy Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich powołał Tymczasową Komisję Żywnościową, która zaapelowała do obywateli o wyżywienie żołnierzy. Agitacyjne znaczenie tego odwołania było wielkie. Spowodowało, że mieszkańcy zaczęli organizować żywność dla powstańców. Jednak zasoby aprowizacyjne, wyposażenie techniczne i zdolności organizacyjne nowo utworzonej Piotrogradzkiej Rady były niewystarczające, aby Rada samodzielnie mogła rozwiązać problem żywnościowy. Nawet słynny apel do mieszkańców Piotrogradu został wydrukowany przy pomocy urządzeń drukarskich przeznaczonych do obsługi Dumy Państwowej.

Należy stwierdzić, że to Duma Państwowa i jej organy odegrały główną rolę w tworzeniu stacji aprowizacyjnych w Pałacu Taurydzkim i w całym Piotrogradzie. 27 lutego Konwent Seniorów Dumy Państwowej (około 17:00) postanowił zorganizować posiłki dla żołnierzy przebywających w Pałacu Taurydzkim. Organizację stacji żywnościowych dla „tłumu żołnierzy” powierzono A. W. Tyrkowej-Williams (Borman 1964, 126), która została członkiem Komisji Żywnościowej TKDP. Podkreślam, że w tym czasie przywódcy Rady Delegatów tylko zaapelowali do ludności miasta o „nakarmienie żołnierzy”. Tyrkowa otrzymała od Dumy Państwowej bardzo szczególne zadanie zorganizowania wyżywienia powstańców i wiedziała, jak to zrobić.

Duma Państwowa znacznie wcześniej niż nowo powstała Piotrogradzka Rada Delegatów zrozumiała znaczenie kwestii żywnościowej dla sukcesu rewolucji i od razu podjęła kroki, aby sprostać temu zadaniu. Przede wszystkim trzeba było zapewnić żywność dla powstańczych żołnierzy, którzy przybyli do Pałacu Taurydzkiego.

Duma Państwowa miała o wiele więcej możliwości technicznych i organizacyjnych niż Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, aby rozwiązać problem żywnościowy. Potwierdzeniem ogromnego wpływu Dumy w kwestii żywności jest los Komisji Żywnościowej, wybranej już na stałe przez walne zgromadzenie Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych w godzinach wieczornych 27 lutego 1917 r. Zaczęła ona swoją działalność od nawiązania ścisłej współpracy z TKDP, w wyniku czego została utworzona wspólna Komisja Żywnościowa TKDP i Rady Delegatów, kierowana przez W. G. Gromana. Faktycznie to Komisja Żywnościowa Rady Delegatów została wchłonięta przez Komisję Żywnościową TKDP. W skład komisji wspólnej weszli deputowani do Dumy Państwowej A. I. Szingarijew i S. W. Wostrotin, jak również A. W. Tyrkova-Wiliams. Ta ostatnia była odpowiedzialna za wszystkie punkty żywnościowe, które powstały w Piotrogradzie w liczbie co najmniej 167 (Nikolaev 2017/2, 51). Należy pamiętać, że chleb i inne produkty spożywcze dla potrzeb punktów żywnościowych Komisja nabywała wyłącznie pod szyldem Dumy Państwowej i było to możliwe dzięki obecności w jej składzie posłów Wostrotina oraz Szingariewa.

A r e s z t o w a n i a. Począwszy od 27 lutego 1917 r. powstańcy zaczęli aktywnie wykorzystywać aresztowania jako formę zwalczania zwolenników starego reżimu. Zatrzymanych, w dużej liczbie, doprowadzano do Pałacu Taurydzkiego. W odpowiedzi TKDP wydał specjalne wyjaśnienie z 1 marca, stwierdzające, że „do tego czasu z jego polecenia nie dokonywano żadnych aresztowań” (Soobshchenie, 1). Z tego wynika, że po pierwsze, aresztowania miały charakter samorzutny i były dokonywane przez rewolucyjne tłumy i tenże sam spontaniczny ruch leżał u podstaw przekształcenia Pałacu Taurydzkiego w rodzaj aresztu i po drugie, nie miało to nic wspólnego z jakimikolwiek rozkazami ze strony Dumy Państwowej. Niemniej należy zadać pytanie: „Jakim stopniu odpowiedź TKDP odpowiadała prawdziwemu stanowi rzeczy?”

Przywódcy Dumy Państwowej już po południu 27 lutego zaczęli stosować represje wobec obrońców starego systemu. Decydującą rolę w narzuceniu praktyki aresztowań odegrał A. F. Kiereński. Rodzianko przekonywał, że aresztowani urzędnicy i wojskowi wskazali „nazwisko członka Dumy Kiereńskiego jako promotora tej działalności” (Rodzyanko 1991, 67). Rzeczywiście, już po południu 27 lutego aresztowań dokonywano zgodnie z listą, którą Kiereński przekazał powstańcom. M. Merzon napisał:

Kiedy do Dumy przybyły pierwsze rewolucyjne pułki, gdy żołnierze błakali się po Pałacu Taurydzkim i pytali: „Co powinniśmy robić?” [...] Kiereński natychmiast zwołał „swoich” oficerów. – Pytacie, co robić? – zwrócił się do żołnierzy, wyciągając kartkę z adresami wszystkich przedstawicieli starych władz [podkreślenie autora – A. N.]. – Panowie oficerowie, już macie pracę. Idźcie, natychmiast aresztujcie zwolenników tronu i sprowadźcie ich tutaj (Merzon 1917, 1).

Ten rozkaz Kereńskiego „aresztować według listy” wyjaśnia zachowanie powstańców, którzy w Pałacu Taurydzkim szukali Kiereńskiego i przekazywali mu aresztowanych przedstawicieli starego reżimu.

Ważną rolę w organizacji rewolucyjnej przemocy odegrał M. W. Rodzianko, który wieczorem 27 lutego zagroził aresztowaniem carskich ministrów, a w nocy z 27 na 28 lutego TKDP, któremu przewodniczył, dał pozwolenie na ich aresztowanie. Członek TKDP M. A. Karauow wydał rozkaz nr 1 dla miasta Piotrogród, precyzujący pięć kategorii osób, których należało „natychmiast aresztować”. Praktyczne znaczenie aresztowań polegało na tym, że w rękach powstańców znajdowali się zakładnicy, których można było wykorzystać w negocjacjach z caratem w razie niekorzystnego rozwoju sytuacji. Aresztowania miały również znaczenie polityczne – pokazywały ludności, w czyich rękach znajdowała się wówczas władza. Działania organów Dumy przyczyniły się do rosnącej fali aresztowań, nasilenia przemocy rewolucyjnej. Dumscy przywódcy rewolucji w rzeczywistości skierowali ludność przeciwko przedstawicielom starego reżimu. Większość przypadków przemocy powstańców (zabójstw i pobić) wobec ich ofiar miała miejsce podczas aresztowań, eskortowania do Dumy Państwowej lub pod pretekstem dostarczenia ich do Pałacu Taurydzkiego. Dlatego przedstawiciele starych władz, obawiając się przemocy ze strony tłumu, szli bez szemrania do Pałacu Taurydzkiego, pod ochroną dowództwa wojskowego Dumy. Tak np. M. M. Owerk⁶ wspominał, że premier, książę N. D. Golicyn⁷, którego przyszedł aresztować, odmówił udania się do Pałacu Taurydzkiego. Owerk, po rozmowie z kimś z Dumy przez telefon, powiedział mu: „Zgadzam się zostawić Pana tutaj, ale wtedy nie mogę ręczyć za Pana osobiste bezpieczeństwo. Czy słyszy Pan ryk tłumu?” (Iz pohozhdenij, 3). Książę zbladł i zaczął się pośpiesznie ubierać.

Aresztowanych dygnitarzy carskich przetrzymywano w tzw. Pawilonie Ministerialnym, który w tym celu został zajęty przez Kiereńskiego. Osoby zatrzymane w areszcie nie miały żadnych gwarancji na uratowanie życia. Przykładowo 28 lutego

⁶ Michaił Michaiłowicz Owerk (5.09.1885 – ?) – kryminalista. Pochodził z włościan ze wsi Berszty w gminie bersztańskiej, powiat grodzieński. Od 1900 r. uczył się w Szkole Rzemieślniczej im. Cesarzewicza Mikołaja w Grodnie, skąd go usunięto za „złe prowadzenie i słabe postępy w nauce”. Jako felczer uczestniczył w I wojnie światowej. Od 1916 r. w Piotrogradzie, następnie we Władywostoku, gdzie aresztowano go za rozboje. Przewieziony do Piotrogradu i zatrzymany w areszcie rewolucyjnym, skąd 27 lutego 1917 r. uwolnili go rewolucyjniści. W tym samym dniu mianowany komendantem Pawilonu Ministerialnego w Pałacu Taurydzkim, gdzie przetrzymywano aresztowanych carskich dygnitarzy. Z polecenia nowych władz przeprowadzał zatrzymywania carskich urzędników. Aresztowany 7 marca 1917 r. i osadzony w więzieniu w Piotrogradzie. Wypuszczony za obietnicę pójścia na front, dokąd ostatecznie nie dotarł. Dalsze losy nieznane.

⁷ Mikołaj Dmitriewicz Golicyn (31.03.1850 – 2.07.1925). Z rodziny książęcej, ostatni premier carskiej Rosji. Aresztowany 4 marca 1917 r. przez M. M. Owerka z polecenia komendanta Piotrogradu, posła do IV Dumy L. I. Puszcina. Składał zeznania przed Nadzwyczajną Komisją Śledczą Rządu Tymczasowego. Następnie uwolniony, zrezygnował z działalności politycznej i pozostał w Rosji Radzieckiej. W latach 1917–1925 wielokrotnie aresztowany. Ostatni raz aresztowany przez OGPU 12 lutego 1925 r. w tzw. sprawie licealistów i rozstrzelany 22 czerwca 1925 r. Rehabilitowany w 2004 r.

został zabity szef pietrogradzkiej żandarmerii I. D. Wołkow przez jedną z osób strzegących pawilonu (Remneva 2012, 261).

K o m i s j e ś l e d c z e. Przejmowanie i przesłuchiwanie osób aresztowanych w Pałacu Taurydzkim było rozpatrywane przez tzw. Komisję Przejmowania Zatrzymanych Wojskowych i Wyższych Urzędników Cywilnych (Wyższa komisja śledcza), a także Komisję, która prowadziła śledztwa w stosunku do „niższych” funkcjonariuszy policji, żołnierzy i zwykłych przestępców (Niższa komisja śledcza). Utworzenie tych komisji świadczyło o tym, że sądownictwo znajdowało się w rękach TKDP. W trakcie prowadzonych śledztw więźniowie byli poniżani i upokarzani.

W świetle powyższych faktów należy stwierdzić, że przywódcy Dumy byli organizatorami rewolucyjnej przemocy, że są odpowiedzialni za morderstwa, tortury, pobicia i aresztowania, które towarzyszyły tzw. bezkrwawej rewolucji, której mitem nie został jeszcze zdemaskowany.

M i l i c j a. W czasie rewolucji lutowej policja carska została rozgromiona i rozbita. TKDP już w swoim pierwszym wezwaniu do ludności z 27 lutego 1917 r. wystąpił z inicjatywą stworzenia nowych organów ścigania i zapewnienia porządku. Mówiono w nim o potrzebie utworzenia milicji ludowej (Pervye shagi, 1).

28 lutego TKDP zlecił radnemu Piotrogradzkiej Dumy Miejskiej D. A. Krzyżanowskiemu „zorganizowanie milicji miejskiej” (Organizaciya, 1). Tego samego dnia Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich postanowił „zjednoczyć centralny organ komisariatów robotniczych” z milicją miejską, utworzoną przez TKDP (K revolyucionnomu studenchestvu, 3). W rozkazie o utworzeniu milicji pietrogradzkiej podkreślano, że powstała ona „zgodnie z rozkazem TKDP i Piotrogradzkiej Rady Delegatów” (Burdzhalov 1967, 273). Utworzenie milicji miejskiej odbyło się wieczorem 28 lutego na posiedzeniu Piotrogradzkiej Dumy Miejskiej. Jej pierwszym naczelnikiem został wybrany D. A. Krzyżanowski.

Aby zorganizować milicję, Duma Piotrogradzka na wieczornym posiedzeniu 28 lutego powołała kilku komisarzy okręgowych, pozostających pod kierownictwem Krzyżanowskiego. TKDP wpłynął także na rozszerzenie spisu osób, uprawnionych do pełnienia funkcji komisarzy. Przykładowo, w skład komisarzy okręgowych wszedł kornet na emeryturze A. A. Miezencew⁸. Tak oto opisywał on powody wstąpienia do milicji. 11 czerwca 1917 r. Miezencew opowiadał, że 27 lutego 1917 r. w swoim

⁸ Aleksiej Aleksandrowicz Mieziencew (23.02.1865 – ?) pochodził z guberni saratowskiej, ojciec radca tytularny. Ukończył Kawaleryjską Szkołę Junkrów w Twerze (1888 r.), następnie służył w 9 Jelizawietgradskim Pułku Dragonów. Zwolniony ze służby w stopniu korneta, zamieszkał w Petersburgu, gdzie został skazany na 5 lat zesłania do Archangielska za oszustwa. Tam został tajnym agentem Gubernialnego Zarządu Żandarmerii. Po ułaskawieniu powrócił do Petersburga, gdzie dzięki małżeństwu z bogatą kobietą niczym stałym się nie zajmował (strzelectwem dla zdobywania nagród). Od 1 marca 1917 r. rejonowy pełnomocnik miejskiej milicji w Piotrogradzie, następnie komendant milicji konnej w tym mieście. 17 maja 1917 r. aresztowany za nadużycia władzy, podszywanie się za wyższego stopniem i sprzeniewierzenia pieniędzy, czego nie udowodniono i zwolniono go z aresztu 15 lipca 1917 r. Dalsze losy nieznane.

mieszkańcu „został napadnięty przez uzbrojony tłum, który ukradł cztery strzelby myśliwskie, które kosztują około 5000 rubli, karabin [...] Frankotta [...], i złoty zegarek na łańcuszku”. Potem Miezenцев „udał się do Dumy Państwowej do towarzysza przewodniczącego S. I. Szydłowskiego, w domu którego mieszkał, dla porady, jak radzić sobie z takimi tłumami, które wpadają do mieszkań”. Według Miezenцева „Szydłowski dał mu radę, aby wstąpić do formującej milicji, aby zapobiec tego rodzaju ekscesom i pokierował go do D. A. Krzyżanowskiego”. 1 marca Miezenцев został „wyznaczony do milicji w Piotrogradzkiej dzielnicy miasta” (Protokol, 36 o6.–37). Nie pozostawał też na uboczu i prezydent (burmistrz) miasta W. A. Juriewicz, który brał udział w powstawaniu struktur milicji miejskiej, tworząc powiatowe komisariaty i pomagając w organizowaniu ich działalności (Nikolaev 2017, t. 2, 181–183).

Należy wziąć pod uwagę, że podczas tworzenia milicji między TKDP a Dumą Miejską z jednej strony, TKDP a Komitetem Wykonawczym Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich z drugiej strony, musiały istnieć sprzeczności spowodowane różnym podejściem do kwestii sposobu organizacji i problemu zakresu uprawnień dla nowych organów porządkowych. C. Hasegawa twierdzi, że podczas tworzenia milicji Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów kierował się zasadą utrzymania jej charakteru klasowego, Duma Miasta – zachowania charakteru reprezentacji całej społeczności miasta, a TKDP – utrzymania charakteru instytucji państwowej (Hasegawa 2001, 220–221). Wydawać by się mogło, że podejście klasowe, które Komitet Wykonawczy Piotrogradzkiej Rady Delegatów stosował do stworzenia milicji robotniczej, stanowiło przeszkodę nie do pokonania dla współpracy Dumy i Rady w kwestii milicyjnej. Ale tak się nie stało. Dlaczego? Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich nie miała zasobów zarówno ludzkich, jak i materialnych niezbędnych do stworzenia i utrzymania milicji robotniczej. Dlatego zdecydowała się skorzystać z pomocy TKDP, Komisji Wojennej TKDP i środków Dumy Miejskiej, aby uzyskać do nich dostęp. W tym celu Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich podjęła kroki, aby zjednoczyć milicję robotniczą z milicją miejską.

Różnica zdań na temat tworzenia milicji powinna była doprowadzić do nieporozumień między TKDP a Dumą Miejską, przede wszystkim pomiędzy wyznaczonym burmistrzem (manifestacją zasady państwowości) a wybranym szefem policji (przejawem zasady wyboru demokratycznego). Ale w czasie rewolucji lutowej nie było jeszcze między nimi poważnych konfliktów. Wiązało się to z tym, że szef milicji, wybrany na to stanowisko przez Dumę Miejską, był wcześniej mianowany przez TKDP. Chciałbym podkreślić, że również i burmistrz (wybrany przez Radę Miejską) został także wskazany przez TKDP. A zatem w pewnym sensie pochodzenie ich stanowisk było z tego samego źródła – TKDP (z udziałem Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich) i wynikało z jednej zasady – mianowania.

Tak więc w Piotrogradzie utworzono milicję ludową, złożoną ze studentów, przedstawicieli inteligencji, robotników itd. Taki niejednorodny skład miejskiej milicji był rezultatem realizacji podejścia Dumy, która dążyła do stworzenia milicji nie klasowej, ale społecznej (reprezentującej wszystkie warstwy narodu). Pokojowe współistnienie przedstawicieli różnych klas i grup społecznych było możliwe tylko chwilowo, w momencie wysiłku wszystkich sił zmierzających do zwycięstwa rewolucji.

5. Pierwszy Rząd Tymczasowy – Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej

Pomyślny rozwój powstania w Piotrogradzie i przejście na stronę TKDP coraz większej liczby jednostek wojskowych skłoniły go do podjęcia decyzji o rzeczywistym przejęciu władzy i utworzeniu nowego rządu.

W historiografii rosyjskiej powszechnie wiadomy jest fakt, że decydującym argumentem za przejęciem władzy była informacja o opowiedzeniu się po stronie Dumy Państwowej Rezerwowego Batalionu Lejb Gwardii Pułku Preobrażeńskiego. Tę wiadomość z koszar pułku (ul. Millionnaja 33) otrzymał w 27 lutego o 23:00 członek TKDP S. I. Szydłowski. B. A. Engelhardt wspominał: „Wszyscy skakali ze swoich miejsc i otaczali Szydłowskiego. Teraz nie mamy o czym myśleć [...] mamy do dyspozycji niezawodną jednostkę wojskową [...] trzeba zdecydować [...] słyszano ze wszystkich stron” (Engel’gardt 2003, 18). Należy wspomnieć również słowa P. N. Milukowa wypowiedziane w kręgu przyjaciół politycznych w Moskwie na dwa miesiące przed rewolucją lutową: „ta rewolucja była dyskutowana tak szczególnie, jak nieunikniona i ktoś zapytał mnie: dlaczego Duma nie weźmie władzy w swoje ręce. Odpowiedziałem: przyprowadźcie dwa pułki żołnierzy do Pałacu Taurydzkiego, wtedy porozmawiamy” (Milyukov 1927, 2). Jeden pułk, 1 Rezerwowego Pułk Piechoty, był już w dyspozycji Dumy Państwowej od wieczora 27 lutego, a teraz został dodany drugi. I ostatecznie pod presją członków TKDP, a zwłaszcza Milukowa, Rodzianko postanowił wziąć władzę w swoje ręce. Stało się to między 23:00 a 23:30 27 lutego.

Pierwszym krokiem TKDP w organizowaniu nowego rządu było ustanowienie instytucji komisarzy TKDP, obdarzonych nadzwyczajnymi uprawnieniami. Według moich obliczeń w terminie od 27/28 lutego – do 2 marca TKDP wysłał do ministerstw, głównych urzędów i innych instytucji państwowych, 38 komisarzy, w tym 18 członków partii kadetów i sympatyzujących z nią.

Nie było czasu na opracowanie jakichkolwiek przepisów dotyczących komisarzy TKDP. Sukces ich działalności zależał od osobistych cech komisarza, jego inicjatywy, profesjonalizmu itp. TKDP poinstruował komisarzy o charakterze

i celach ich pracy w urzędach państwowych. Innymi słowy, uformował pełnomocnictwa komisarzy. Zostali oni określani jako przedstawiciele władzy, wysyłani w celu wznowienia pracy centralnego aparatu państwa pod nadzorem TKDP. Ale w warunkach braku konkretnych instrukcji wykonawczych dużo zależało od indywidualnego podejścia komisarza, od konkretnej sytuacji w tym lub innym urzędzie.

Komisarze mieli większe uprawnienia niż instytucje rządowe. W konkretnych resortach podjęli działania mające na celu ochronę urzędników i pracowników przed rewolucyjną przemocą (przeszukania, aresztowania itp.) – i wydawali im swojego rodzaju „glejty” – „zaświadczenia bezpieczeństwa” na piśmie. W wielu przypadkach komisarze mianowali i odwoływali urzędników. W celu unormowania pracy zwoływali „spotkania” z urzędnikami konkretnych departamentów czy wydziałów i tworzyli komisariaty. Spotkania takie odbywały się w niemal wszystkich tych ministerstwach, w których komisarze odwoływali ministrów (np. Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Edukacji i Kancelaria Państwa). Komisariaty powstały w tych urzędach, gdzie było kilku komisarzy lub komisarz miał asystenta (np. Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Kolei). Komisarze podjęli szereg działań w celu zreorganizowania pracy aparatu centralnego administracji państwowej. Zaczęli też reformować różne sfery życia i funkcjonowania społeczeństwa i kraju.

6. Konkluzja

Duma Państwowa była w ostatnich dniach lutego i na początku marca 1917 r. centrum rewolucji, drugim ośrodkiem była Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Specyfika ich funkcjonowania polegała na tym, że przy rozwiązywaniu najważniejszych zadań rewolucji obydwie te ośrodki tworzyły wspólne komisje. W rezultacie połączyły się w jedno centrum w sprawach działalności praktycznej w różnych sferach życia państwowego i społecznego, ze znaczną przewagą elementu dumskiego nad Radą Delegatów. Jednocześnie zarówno Duma Państwowa, jak i Rada Delegatów zachowały niezależność w sprawach dotyczących opracowywania, przyjmowania i wdrażania decyzji politycznych.

Duma Państwowa począwszy od 27 lutego 1917 r. odegrała wiodącą rolę w rewolucji lutowej w całym zakresie działalności prowadzonej przez tę izbę ustawodawczą Rosji i jej organy. Cechą charakterystyczną tych dni w Dumie było przekształcenie ogromnej liczby posłów z opozycyjnych liberałów w burżuazyjnych rewolucjonistów. Według moich obliczeń od 150 do ponad 200 posłów do Dumy (spośród 403 obecnych w stolicy) wzięło udział w rewolucji lutowej w Piotrogradzie. Przedstawiciele wszystkich frakcji Dumy, z wyjątkiem skrajnej prawicy, brali udział w tej rewolucji. Ustaliłem personalia 137 posłów (z ogólnej liczby posłów – aktywnych

uczestników rewolucji w lutym 1917 w Piotrogradzie), co stanowiło więcej niż 1/3 ogólnej liczby posłów. Warto przypomnieć, że zgodnie z art. 7 Regulaminu Dumy Państwowej „dla uznania legalności posiedzeniu Dumy Państwowej i podjętych na nim uchwał wymagana jest obecność co najmniej jednej trzeciej ogólnej liczby członków Dumy”. Taka liczba członków Dumy – aktywnych uczestników rewolucji lutowej – pozwala na stwierdzenie, że udział Dumy Państwowej w wydarzeniach rewolucji lutowej był całkowicie legalny i że to ona reprezentowała wówczas społeczeństwo Rosji. Ale nawet gdyby liczba ta była ograniczona tylko do kilkunastu posłów, którzy w imieniu Dumy przejęli przywództwo rewolucji, a Duma oficjalnie nie potępiłaby ich aktywności, to byłoby to wystarczające do uznania jej jako przywódcy rewolucji.

Bibliografia

- BOGORAZ-TAN, V. G. (1917), *Pervaya lyubov' revolyucii A. F. Kerenskij*. W: Sankt-Peterburgskij filial Arhiva Rossijskoj akademii nauk, f. 250 (V. G. Bogoraz-Tan), op. 2, d. 126, 34–39. [Богораз-Тан, В. Г. (1917), *Первая любовь революции А. Ф. Керенский*. W: Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, ф. 250 (В. Г. Богораз-Тан), оп. 2, д. 126, 34–39.]
- BORMAN, A. (1964), *A. V. Tyrkova-Viliams po eye pismam i vospominaniyam syna*. Luven/Vashington. [Борман, А. (1964), *А. В. Тыркова-Вильямс по ее письмам и воспоминаниям сына*. Лувен/Вашингтон.]
- BURDZHALOV, E. N. (1967), *Vtoraya russkaya revolyutsiya. Vosstaniye v Petrograde*. Moskva. [Бурджалов, Э. Н. (1967), *Вторая русская революция. Восстание в Петрограде*. Москва.]
- ENGEL'GARDT, B. A. (2003), *Fevral'skaya revolyuciya, podgotovka teksta, vstupitel'naya stat'ya i primechaniya A. B. Nikolaeva*. W: Klio. 1(20), 180–197. [Энгельгардт, Б. А. (2003), *Февральская революция, подготовка текста, вступительная статья и примечания А. Б. Николаева*. W: Клио. 1(20), 180–197.]
- HASEGAWA, C. (2001), *Gosudarstvennost', obshchestvennost' i klassovost': prestuplenie, policiya i gosudarstvo vo vremya russkoj Revolyucii v Petrograde*. Novyj mir istorii Rossii. W: Forum yaponskih i rossijskih issledovatelej. K 60-letiyu professora Vada Haruki. Moskva, 218–246. [Хасегава, Ц. (2001), *Государственность, общественность и классовость: преступление, полиция и государство во время русской Революции в Петрограде*. Новый мир истории России. W: Форум японских и российских исследователей. К 60-летию профессора Вада Харуки. Москва, 218–246.]
- Iz pohozhdenij...* (1917), *Iz pohozhdenij grafa D'Overka. Vechernij kur'er*. Moskva, 1917, 4 maya, 3. [Из походов графа Д'Оверка. Вечерний курьер. Москва, 1917, 4 мая, 3.]
- K revolyucionnomu...* (1917), *K revolyucionnomu studenchestvu*. Izvestiya Petrogradskogo Soveta rabochih deputatov, 1917, 1 marta, 3. [К революционному студенчеству. Известия Петроградского Совета рабочих депутатов, 1917, 1 марта, 3.]
- MERZON, M. (1917), *A. F. Kerenskij v Moskve (Pis'mo iz Moskvy)*. W: Nizhegorodskij listok. 1 iyunya, 1–2. [Мерзон, М. (1917), *А. Ф. Керенский в Москве (Письмо из Москвы)*. W: Нижегородский листок. 1 июня, 1–2.]
- MILYUKOV, P. N. (1927), *Pervyj den'*. W: Poslednie novosti. 12 marta, № 2180, 2–3. [Миллюков, П. Н. Первый день. W: Последние новости. 12 марта, № 2180, 2–3.]
- NAZAROV (1936), [Vystuplenie]. *Vospominaniya staryh proizvodstvennikov. Fabrika Halturina. Stenograficheskij otchet. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Sankt-Peterburga (CGA SPb), f. 9618 (Redakciya istorii Leningradskogo Soveta rabochih, krest'yanskih i krasnoarmejskih deputatov)*,

- ор. 1, d. 107, 101–102. [Назаров (1936), [Выступление]. Воспоминания старых производственников. Фабрика Халтурина. Стенографический отчет. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (ЦГА СПб), ф. 9618 (Редакция истории Ленинградского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов), оп. 1, д. 107, 101–102.]
- NIKOLAEV, A. B. (2012), «Protokol zasedaniy: soveschaniya Gosudarstvennoy dумы s predstavityami fraktsiy, chastnogo soveschaniya chlenov Gosudarstvennoy dумы i Vremennogo komiteta Gosudarstvennoy dумы 27 fevralya – 3 marta 1917 goda»: vvodenie, tekst i kommentarii. W: Tavricheskie chteniya 2011. Aktualnyie problemyi istorii parlamentarizma. Sankt-Peterburg, 223–340. [Николаев, А. Б. (2012), «Протокол заседаний: совещания Государственной думы с представителями фракций, частного совещания членов Государственной думы и Временного комитета Государственной думы 27 февраля – 3 марта 1917 года»: введение, текст и комментарии. W: Таврические чтения 2011. Актуальные проблемы истории парламентаризма. Санкт-Петербург, 223–340.]
- NIKOLAEV, A. B. (2014), K. F. Luchivka-Nesluhovskiy – pervyyi polkovnik Fevral'skoy revolyutsii. W: Journal of Modern Russian History and Historiography. 7, 64–98. [Николаев, А. Б. (2014), К. Ф. Лучивка-Неслуховский – первый полковник Февральской революции. W: Journal of Modern Russian History and Historiography. 7, 64–98.]
- NIKOLAEV, A. B. (2017, t. 1), Dumskaya revolyutsiya: 27 fevralya – 3 marta 1917 goda: v 2 t. Sankt-Peterburg. [Николаев А. Б. (2017, т. 1), Думская революция: 27 февраля – 3 марта 1917 года: в 2 т. Санкт-Петербург.]
- NIKOLAEV, A. B. (2017, t. 2), Dumskaya revolyutsiya: 27 fevralya – 3 marta 1917 goda: v 2 t. Sankt-Peterburg. [Николаев А. Б. (2017, т. 2), Думская революция: 27 февраля – 3 марта 1917 года: в 2 т. Санкт-Петербург.]
- Organizatsiya... (1917), Organizatsiya gorodskoy militsii. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 28 fevralya, № 2 (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Организация городской милиции. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 28 февраля, № 2 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- Pervye shagi... (1917), Pervye shagi Ispolnitel'nogo komiteta. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 28 fevralya, № 2 (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Первые шаги Исполнительного комитета. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 28 февраля, № 2 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- Protokol... (1917) Protokol doprosa A. A. Mezenceva ot 11 iyunya 1917 g. tovarishchem prokurora Petrogradskogo okruzhnogo suda N. Zhivago. Central'nyy gosudarstvennyy istoricheskiy arhiv Sankt-Peterburga (CGIA SPb), f. 1695 (Prokuror Petrogradskoy sudebnoy palaty), op. 1, d. 304, 35–38. [Протокол допроса А. А. Мезенцева от 11 июня 1917 г. товарищем прокурора Петроградского окружного суда Н. Живаго. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб), ф. 1695 (Прокурор Петроградской судебной палаты), оп. 1, д. 304, 35–38.]
- REMNEVA, S. V. (2012), Gibel' zhandarmskogo generala. Sledstvie prodolzhaetsya... W: Vospominaniya sotrudnikov sledstvennogo podrazdeleniya. Sankt-Peterburg, kn. 5, 239–261. [Ремнева, С. В. (2012), Гибель жандармского генерала. Следствие продолжается... W: Воспоминания сотрудников следственного подразделения. Санкт-Петербург, кн. 5, 239–261.]
- Reshenie... (1917), Reshenie G[osudarstvennoy] dумы. Izvestiya [Komiteta petrogradskikh zhurnalistov], 1917, 27 fevralya (Tipografiya Tovarishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Решение Г[осударственной] думы. Известия [Комитета петроградских журналистов]. 1917. 27 февраля (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- RODZYANKO, M. V. (1991), Gosudarstvennaya дума i Fevral'skaya 1917 goda revolyutsiya. W: Arhiv russkoj revolyutsii. 3/6, 5–80. [Родзянко, М. В. (1991), Государственная дума и Февральская 1917 года революция. W: Архив русской революции. 3/6, 5–80.]

- SERGIEV, B. G. (1917), [Vospominaniya o Fevral'skoj revolyucii v Petrograde]. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA), f. 1279 (Sledstvennaya komissiya pri Gosudarstvennoj dume), op. 1, d. 2, 24–25. [Сергиев, Б. Г. (1917), [Воспоминания о Февральской революции в Петрограде]. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1279 (Следственная комиссия при Государственной думе), оп. 1, д. 2, 24–25.]
- Soobshchenie... (1917), Soobshchenie Komiteta Gos[udarstvennoj] dумы ob arestah. Izvestiya [Komiteta petrogradskih zhurnalistov], 1917, 1 marta, № 3 (Tipografiya Товарishchestva A. S. Suvorina – «Novoe vremya»), 1. [Сообщение Комитета Гос[ударственной] думы об арестах. Известия [Комитета петроградских журналистов], 1917, 1 марта, № 3 (Типография Товарищества А. С. Суворина – «Новое время»), 1.]
- ТОКАРЕВ, YU. S. (1976), Petrogradskij Sovet rabochih i soldatskih deputatov v marte – aprele 1917 g. Leningrad. [Токарев, Ю. С. (1976), Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в марте – апреле 1917 г. Ленинград.]
- 1-j zapasnyj polk... (1917), 1-j zapasnyj polk. Pis'ma v redakciyu. Birzhevye vedomosti, 1917, 27 marta (vechernij vypusk), 6. [1-й запасный полк. Письма в редакцию. Биржевые ведомости, 1917, 27 марта (вечерний выпуск), 6.]